

Яна Язова

ШИПКА

Трети том на трилогията „Балкани“

София, 2019

На корицата е използван детайл от картината
„Защитата на Орлово гнездо“ на А. Н. Попов

Всички права запазени. Нито една част от тази книга не може да бъде размножавана или предавана по какъвто и да било начин без изричното съгласие на „Изток-Запад“.

© Яна Язова, автор, 2019

© Петър Величков, събрал и разчел текста, послеслов, бележки, съставителство на снимков материал, животопис, 2019

© Петко Тотев, предговор, 2019

© Издателство „Изток-Запад“, 2019

ISBN 978-954-894-545-2

ЯНА ЯЗОВА

ШИПКА

Трети том на трилогията „БАЛКАНИ“

Текста събра, разчете и подготви за печат
по авторски ръкописи

Петър Величков

Високи проходи

Захари Стоянов в „Записки по българските въстания“ не достига до Шипка. Чрез историческите думи на Бенковски той преглежда съвсем близката руско-турска война, но разказът спира до трагичния разгром на Априлското въстание.

Иван Вазов величествено възлиза до Орлово гняздо в „Епопея на забравените“, а не в „Под игото“. Пенчо Славейков също като поет-епик завършва „Кървава песен“ с девета глава, озаглавена „На Шипка“.

Поетесата Яна Язова чувства необходимост да развърне голяма трилогия „Балкани“ („Левски“, „Бенковски“ и „Шипка“), да се опита в по-обширен разказ да потърси не само връзки на време и пространство, но и по-други последователности и възли в развитието на Балканите.

Възникват въпроси: защо в „Записките“ и в „Под игото“ е възприета композиция, която не надхвърля историческото време на Априлското въстание? Защо апотеозът на националноосвободителните борби, естествено прозвучал най-напред като поезия в „Епопея на забравените“ и в „Кървава песен“, не предизвиква по-нататък развитие на голямата тема за Шипка и със средствата на философско-историческата, документално-мемоарната и художествената проза? Защо първият опит да се постави подобна задача се появява толкова късно?

Пътят до Орлово гняздо е стръмен. Яна Язова, която сякаш повтаря композицията на „Епопея на забравените“ – започва с Левски и завършва с Шипка, – всъщност включва в обема на своята трилогия много повече времена и пространства. Онова, което е станало на Балкана, не може да се разбере без Балканите, без тяхната история, култура, митология, без един свободен и смел поглед към бъдещето им – извън предубежденията и наслоенията, взаимното недоверие, недобросъседството.

Проходът Шипка в „Балкани“ е синоним на прохода Траянови врата, почувстван в „Левски“ като вариант на легендата за великото преселение на народите. При това схващане Шипка е наистина звезден миг на цялото човечество: в хаотичните приливи и отливи на безброй народи, достигнали топлите и плодородни поля по Балканите, се появява някакъв обнадеждаващ ред. Еднокръвието, единоверието, единодействието като че ли придоби-

ват и надисторически смисъл – могат да служат не само на цели, управлявани от интереси, а да бъдат основи на ценности, родени от други ценности. Натрупани са те през много векове и затова са защитени за много векове напред в името на цивилизацията срещу варварството, на великодушието срещу злопапетството, за да се излезе от конфликти, които именно чрез абсурда ще породят и вяра за нещо по-добро от арена на гладиатори и барутен погреб.

В „Бенковски“ дълбоко е осмислен пътят на Хвърковатата чета от Еледжик до гара Белово като отваряне на прохода Маркови врата, за да бъде той вечна връзка на Изтока и Запада, Севера и Юга. Че на Балканите се намират ключовете на много затворени врати, че от тяхното отключване зависи преминаването към други пространства и времена, че тук се сплитат основни съдбоносни пътища, интереси, конфликти – до болка е известно и от историята, и от съвременната дипломатическа терминология, в която продължава да се използва понятието „балканизация“, т. е. пределно изостряне на конфликтна ситуация, навлизане във взривоопасни сфери.

Ето в края на трилогията и един проход в сърцето на Балкана. Централна врата на Стара планина. Битка на живот и смърт ще покаже – над всички кроежи, най-сложно заплетени интереси, интриги, варианти – ще бъде ли проходим пътят, ще се строят ли най-ръждивите катинари на застоя, апатията, прозябанъето, ориенталската леност, варварството, търпяно за срам на Европа чак до новите времена в най-старата люлка на човешката култура.

Самата история се е проявила и като муза, и като мислителка, когато е извела тази проблематика над теснините и криволиците, над тресавищата и водовъртежите – високо, за да се вижда отвсякъде. Един връх над един проход в сърцето на Балкана. Такава метафора не може да не бъде епична. И епосът е в движение – преминава Маркови врата от най-дълбоката древност към съвременността, към високия вход на новите времена – Шипка. Сега докрай разбираме защо толкова подробно се описва грижата за конете на Хвърковатата чета на Еледжик в романа „Бенковски“. Същите коне – с по двама ездачи на гръб – се появяват на Шипка в най-решителния миг. Връх Бенковски над Маркови врата и Орлово гняздо над Шипченския проход. Не са възможни такива словореди в земи, които тепърва ще бъдат обитавани, населявани. Но даже и люде, които никъде и никога не са виждали нещо подобно, ще го видят, защото ще им извади очите.

При цялата си величествена епичност проходите са нещо вечно живо и крехко. Най-малкото камъче може да преобърне колата в изобилните пропасти. Ако на Еледжик се наложи нощем да поиш конете и забравиш да поставиш във ведрата с ледена вода

по стиска сено, край на хвърковатите. И тогава не очаквай да издържат по двама ездачи по стръмнините от Соколския манастир към Орлово гняздо.

Легендата не е само за слушане и за разказване. Участва се не само в историята, но и в преданията – и то с най-черен труд. Винаги трябва да се носи вода за върховете, да се събира храна и зоб, да се приласкават и лекуват ранените, да се запомня и преразказва словото на очевидците. Ако историческите върхове не са опрени върху могъщата снага на народните легенди, на неизвестните хиляди участия, биха били самотни, не би имало планини.

Самарското знаме: два кръста с икони на Кирил и Методий и света Богородица. Българи и руси в защита на всеобщата християнска идея. Равноправието на хората и народите започва от равноправието на тяхното слово. Великодушната, благородна, общочовешка мисъл и грижа за ближния във вековен сблъсък с обещания за вечно блаженство срещу кръвта на друговеца.

Кръстоносците, достигнали до Траянови врата, за да освободат Гроба господен, е трябвало да преминат през теснините и стръмнините на своите идеи в безброй сражения с османлиите. Сенките на рицарите идеалисти, паднали при Пасарел, Кондофрей и Бов, не са могли да имат покой нито в един случай, когато по-късно християнска Европа подпомага Османската империя. Така е то, отново повтарят историците: интересите винаги побеждават идеите...

И все пак: великодушната, благородна, човеколюбивата идея трябва да победи! Кръстоносен е полетът на Хвърковатата чета. Кръстознаменно е войнството на Шипка. Идеята прави своите пробиви по високи проходи и след многовековно проникване надолу, след истинско демократизиране на високите слова. Появата на солунските двама братя в кръста на Самарското знаме вещае победи не само на Орлово гняздо. Колкото и сложно, противоречиво да са преплетени историческите цели и интереси, множат се победните дела в защита на идеята – великодушна, благородна, общочовешка, братска.

Прокудена в XIV век на Север, идеята се завръща в своето първо лоно спасена, обогатена, извършила вече огромна работа в полза на цялото човечество. Кръстоносното войнство на Русия минава по същия път на Кирило-Методиевото слово, на старобългарските книги – книги от самото си начало общоразбираеми, общославянски, общочовешки. Наистина – в началото бе словото! И мисълта, че неговото светилище е поробено, унижено, не може да не роди освободителни пориви – не по-малко силни от някогашните общоевропейски грижи за Гроба господен.

Шипка: никога християнската идея не се е сблъсквала така фронтално с интересите – като се започне от подкрепата на великите сили за турските султани, от оръдията на Круп за низамите, от турските имена на европейски офицери (още едно доброволно потурчване!) и се достигне до безкрайните дипломатически игри.

Шипка: никога християнската идея не е издигана така високо над всичко, което може да хвърли сянка над първата ѝ чистота в първото нейно лоно, над мъченичества и подвижничества, в чийто смисъл довчера сме се колебаели.

Присъствието на Серафима в третата част на трилогията „Балкани“ сред опълченците на Шипка трябва да се разбира докрай. (Нека не забравяме, че според по-ранен проект на авторката първата част на трилогията е имала название „Дякон Левски“.) Необходимо е да се разбира. Защото все още малцина се решават да не остават сред плетениците, лабиринтите, кръстословиците на интересите, а се опитват да схванат и движенията, сблъсъците на основните идеи.

Шипка не може да бъде разбрана без основната идея на руско-турските войни, войните на кръста срещу полумесеца. Получила кръщение и азбука от Юг, Русия – могъща християнска, славянска сила – никога не е могла да бъде равнодушна към османския геноцид на Балканите, към фанатичната ислямска агресивност. Понякога битката между кръста и полумесеца се разглежда само като повърхност, като идеологическа видимост, зад която са скрити икономически, политически, военни, имперски лостове и пружини на събитията. Наистина без социално-политическата причинност не може да се проникне в историята. Обаче и без движението и сблъсъка на идеите тя изглежда примитивно механизмирана, автоматизирана, сведена само до няколко хода.

Вековният конфликт на кръста и полумесеца има и самостоятелно значение. И то още далеч не е изчерпано. Става дума за съдбоносно идейно-нравствено движение с всеобщо, всечовешко значение, защото и занаят трябва да се преодоляват агресивността и нетърпимостта към другите. Според стереотипите на фанатизма могат да претендират за равноправие само ония, които са готови да си променят вярата, народността, убежденията. В епохата на форумите за мир и оцеляване на човечеството си остава първостепенен проблем: как да се овладяват агресивните изблици, породжани от религиозни или каквито и да било други екстремизми.

Серафима на Шипка представя кръстното начало – в балканския, общоевропейския и общочовешкия смисъл на думата. Покръстването на Русия откъм Юг, спасението на българските книги и книжовници на Север по време на византийското иго и след османското нашествие, могъщата идейна, духовна, военна

подкрепа за поробените славяни на Балканите – всичко това не може да бъде само история. На Шипка последният, победоносният кръстоносен поход непосредствено съседства с Бузлуджа на Хаджи Димитър и Димитър Благоев. Пространствата и времената се приближават. Толкова оживеното движение на сили и идеи на Север и Юг не е могло да остане без последици нито в историята, нито в най-съществените духовни направления.

Човеколюбието, мисълта за другия човек, защитена от лицемерията и опошляванията, спасена от мелницата на интересите и чудовищните превъплъщения на Инквизицията, векове наред е вършила своята градивна работа чрез саможертвата, съзнателната обречена работа на хиляди светли апостоли. Само така е можела да се създаде духовната, нравствената основа на оная социалност, която е почвата (първата почва) на новите идеи. И тъкмо на Бузлуджа отговорът на въпроса имат ли те почва у нас е могъл да се даде толкова рано, точно, прозорливо.

Във втората част на трилогията има моменти, които подсказват на читателя, че отново основните въпроси ще се решават при Маркови врата, както столетия, хилядолетия назад. Но ето че балканският проход се нуждае от известно обновяване, от „специализация“, ако е възможен подобен израз в случая. Шипка измества високия прелез на североизток и така подчертава посоката Север-Юг. Романистката с някакъв изострен усет е доловила тази извънредно важна необходимост.

Като съдържа всички значения, натрупвания, исторически и легендарни сведения за старата врата между Еледжик и гара Белово, новият превал на Балканите е по-висок, по-стръмен, по-категоричен. Не може да се каже, че тук изборът е по-ограничен, но същевременно е ясно, че той е съдбоносен, че е необратим, че не може да не се защитава на живот и смърт. Ценностите на рода, народа, славянството, християнството, цивилизацията *заедно* трябва да се отстояват *на едно и също място*. Защита срещу минали и бъдещи агресии. Защита срещу политическо и духовно робство, срещу откровени планове за неговото продължение, в които – чрез всевластния интерес – най-отживялата времето си феодална империя е подкрепяна от най-развитите капиталистически страни. Не ще разберем Шипка, ако не почувстваме, че оръдията на Круп, създадени от християни, трябва да се изтръгнат от тюфекчиите на Сюлейман паша, за да започнат да стрелят срещу най-опасния за всички религиозен фанатизъм, който продължава най-откровено да проповядва и практикува геноцида.

Поетиката на трилогията „Балкани“ от Яна Язова, както започва да се забелязва (вж. статията на Йордан Василев „Народна

книга за Апостола и за неговия народ“, сп. „Пламък“, кн. 2, 1988 г.), е перспективна тема.

Авторката се стреми преди всичко към четивност и общодостъпност. Постига се рядко срещана лекота във възприемането на обемисти текстове. Яна Язова разкрива свои пътища към младия читател – неусетно, сякаш незабележимо въвежда в сведения, размисли, съпоставки, метафори, символи, които нито се натрупват, нито образуват привичен гъст, тежък концентрат, нито разчитат на изпитани съблазни в кръстословиците, ребусите, шахматните задачи. Пред нас е много своеобразен стилистично-поетичен похват: сякаш подвижни леки завеси неочаквано се вдигат и пред нашите очи се разкриват близки и далечни хоризонти – колкото познати, толкова и неочаквани в цялата си дълбочина и при напълно естествено дневно осветление.

Основните символи на трилогията – Балканът, кръстопътят, проходът – нито в един случай не са абстрактни, есеистично-философски разтълкувани, внушени или коментирани. Левски просто слиза от Юмрукчал. Бенковски е на Еледжик над Маркови врата. След Траянови врата Шипка става възел на четирите посоки – най-високият прелез към новите времена. Географията, историята, легендата, предсказанието – всичко си е на мястото, нищо не е разместено. Върховете, проходите, низините са същите, каквито ги знаем, но те проговарят по съвършено нов начин. Ясно, просто и с интонации, които лекуват наслоени страхове дали ще разберем всичко, дали ще се измъкнем изпод грамадите сведения и тълкувания, дали има надежда да оцелеем сред земетръсите на полуострова.

Авторката на „Балкани“ ни окуражава.

Самият Балкан е сегашна и бъдеща проекция на хилядолетен културен пласт. Завоювана висота след натрупвания на знайни и незнайни народи, войни, превратности, традиции, сред които мъчително си пробива път човечината, цивилизацията. Колкото и да са несигурни завоеванията (геноцидът достига чак до нашите времена), все пак кръстопътищата – външни и вътрешни – са издигнати вече до високи проходи. От тяхната защита зависи не само въстанието, войната, но и човекът, ако не иска да пропадне в бездните, обкръжили го отвсякъде. Въстанието срещу геноцида, освободителната война, великодушната човешка идея за вътрешна организация срещу безогледното всеунищожение – голямата идея наистина може да съединява души и сърцата. Обединява на дело, истински, само при готовност и за единоборство, когато и сам – по начало сам или останал сам – човекът е готов да защитава прохода – висок, за да се вижда отвсякъде, за да бъде

невъзможна всяка мисъл за отстъпление, за каквато и да било капитулация.

Високият прелез към новото време осветлява и *личния* въпрос да бъдеш или да не бъдеш с изискванията на Апостола, с апостолските повели да сме хора и българи, да търсим и отваряме пътища не само за себе си.

Като завършва своята трилогия „Балкани“ с ударение върху нравствените стойности на Шипка, на Освобождението, Яна Язова сключва сводовите на голяма композиция. Помним, че в „Левски“ Апостолът, Дяконът е проектиран не само в историческото време и във взаимодействието на епохите, а и като въплъщение на най-висша нравственост, на такава вътрешна организация дълбоко в личността, която непрекъснато превръща апостолските слова в дела и целия живот – в чисто посвещение: безшумно, безкористно, всеотдайно.

Накрая Шипка се издига с наистина апостолска белота в сините небеса на Балкана. Вътрешната организация на народа и на човека подготвя вътрешно освобождение, победа не само над политическото робство, но и над нравственото унижение и самоунижение. Борбата срещу поробването на един народ от друг народ, на човека от човека, съпротивата срещу всички оправдания за закона на джунглата, ясното осъзнаване на всевъзможните идейни, религиозни, политически първоизточници за агресия и агресивност – всичко това превръща легендарния старопланински връх в символ на бъдещето.

Общочовешкото, нравственото осмисляне на Шипка като извисяване и освобождение, като победа на човешкото у човека, като тържество на братството и единението над вековните „наредби“ да се господарства и робува духом и тялом, да се разделя, за да се владее – колко хармонично се развива нравственият закон на Апостола: да се съединят завинаги разумът, постоянството, смелостта с великодушието.

Всеки изминат ден разбираме все по-ясно: без да се мине през високите теснини на Шипка, не може да се прекрачи в новото време.

Проходът е доближен до родното място на Апостола. Кръговата композиция извисява трилогията, нейната основна идея. Мисълта на авторката на „Балкани“, че Левски подготвя не само революция, а нещо много повече, е завършена тъкмо на Шипка. Върхът и проходът придобиват нова значителност и висш нравствен смисъл – единствено спасителен пред прага на новите времена.

Налага се високият проход да се защитава непрекъснато.

Петко Тотев

I

ПОД ЗНАМЕТО НА САМАРА

1. ПЛОЕЩ

„Един малък градец, отреден да види големи дела“... Така се е писало за Плоещ на 18 май 1877 година, пълна с бури, променчивост и категорични решения. През тази година вековете са се обърквали по бързина на събитията с минутите, историята се е изказвала в полза на едни неизвестни величини, додето е закривала олтари на свои разгалени любимци.

Градецът Плоещ в Румъния, намиращ се на север от Букурещ, а с Карпатите на юг, удостоен само с тая добра гледка, която му предоставяха техните далечни планински върхове, нямаше да се споменува с нищо, ако събитията през април 1877 не го бяха изпречили на пътя на руските войски, които на 24 април, събрани на „Скаково поле“ в пограничния руски град Кишинев, по 1 часа след пладне, бяха посрещнали царя Освободителя Александра II. Те носеха вече заедно със своите знамена прочутия Александров Манифест.

Обявяването на войната бе прогласяване на кръстоносния поход.

Плоещ нямаше да се споменува с нищо, ако същия ден руските войски, изслушали Манифеста на „Скаково поле“, не бяха излезли от Кишинев и стремително поели пътя към Дунава, не бяха навлезли в него.

Нему се падна историческата роля пръв да посрещне и приветства ония, които поробените народи в Турция бяха очаквали петстотин години.

На това селище, неспоменувано в никой дипломатически труд, незабележимо до този ден, бе съдено първо да чуе думите на този документ.

2. ПЛОЕЩ СЕ ПРЕВРЪЩА В ГРАД НА ПРИЗРАЦИ

Нишо призрачно няма в една войска, която е тръгнала на поход. Буйното цвилене на добре охранените коне, тракането на ритлите на походните коли, дрънкането на касатурите, което се размиса с дрънкането на казаните в походните кухни, заповедите на офицерите, разбъркани с подвикванията на готвачите, бърборенето и смеховете на войниците, които на тълпи, на тълпи се надпреварват из улиците – всичко това бе нещо реално и осезателно, звуковете и багрите си бяха заимствани от най-живия и весел живот, от войната, на която се отива на драго сърце, в която борците са харолди, рицари и герои, а предстоящата борба – изпълен дълг.

Онази призрачност на лицата и събитията, която една войска добива само преди боя, невидимото участие на силите, което започва да се усеща твърде осезателно от настръхналите рицари, когато вече са повдигнали меча в ръката си и повдигат щита си пред гърди, невидимото съучастничество, което разтуптяното сърце усеща, невидимата десница, до която вкочанената десница се докосва, невидимите очи, в които разширената зеница се е вече възряла, всичко онова, което върху полесражението витае заедно с барутните димове, което падащият и връхлитащият дирят – всичко това бе още твърде далеч и никак не се усещаше около веселата и шумна руска войска, тръгнала от Кишинев на 24 април 1877 година, която, отивайки към Дунава, бе намерила на своя път Плоещ и шумно бе нахълтала в него.

През това време обаче из неговите улици, отначало плахо и като единични откъснати и заблудени призраци, а после на групи и на големи купове, които се насъбираха и сгъстяваха в тълпи, започнаха да прииждат някакви си хора тайнствени, получовеци, с изглед на скитащи дрипльовци, с погледи в очите им мрачни и свъсени, с челата им, белязани от нагорещеното желязо на ужаса, странници, които нямаха на нозете си и скъсани цървули, но в ръцете си здраво стискаха старо шишане, изпотрошен пищов или по няколко пъти натрошаван и заострюван отново нож. На главите им не бе останала дори някаква дрипица, която да ги заварди от парливото жило на жегата или мраза, но на челата си те носеха браздите на саблени удари, по хлътналите си бузи – дупките на куршуми, по космите на слепите си очи – пепелта на пожари.

Тия хора – само рани и пепел, само дрипи и мрак, – неизвестни, ужасни, потресаващи, неудържими, заприиждаха от всички пътища подобно войници на някакви си мрачни преизподни и напълниха улиците на Плоещ.

Домакините се смаяха от своите гости. Додето приветстваха веселата, жива и шумна руска войска из Кишинев, друга една войска, неруска, прозрачна, мъчалива, мрачна, от не знам къде си изникнала, като че ли засъбирана от всички кътища на ада, бе нахълтала вече из покрайнините на Плоещ. Додето очите се радваха на светлите нови мундири, трябваше плахо да се обърнат към изпепелените дрипи. Заедно с бляскавата младост на победата трябваше да срещнат раните и мрака на поражението. От една страна – бойните песни на надеждата, от другата – зловещото мълчание на гроба...

– Но кои са пък тези, кои?... – завикаха на руските си гости уплашените румънски домакини. – Додето вашите войници са облечени в нови мундири, те носят по телата си дрипи!

– Това са техните рицарски униформи – отвърнаха руските войници. – Когато са се срещнали гърди срещу гърди със своя враг, върху окопи и укрепления, върху покривите на къщите и стените, когато ноктите са били зачепкнувани в гърла, ръцете са срещали клещи, краката – греди, очите – светкавици, когато се е отбранявал всеки камък, когато всяка тухла е ставала зид, всяка педя родна земя – полесражение, тогава техните дрехи са станали такива дрипели.

– Но техните стари пушки, какви са такива изпочупени!...

– Имало е боеве, когато в ръцете им са ставали тояги.

– А ножовете им... насечени като триони!...

– Такива виждаме насечени и главите им!... Те са носили на челата си левове!

– А сега нямат на главите си нищо друго освен рани!

– Това показва, че не са се крили под калпаците си, когато е падала градушка.

– Косите им са само пепел!

– Тия хора са се били в запалени къщи.

– Но сега защо са целите мрак?

– Носят ужасни спомени.

– Но тия хора да не би да идат от Балканите?... Само кървавите въстания им приличат!

– Да, познахте, това са братята българи!

3. ДРУЖИНИТЕ

Княз Свето полк-Мирски, когато ги е видял за първи път, причислени към отряда на генерал Столетова, е викнал:

„Ужасно нещо!... Това хора ли са?...“

А генерал Столетов е отвърщал:

„Не, не са хора. Герои!“

Два дни по-късно в Плоещ генерал Гурко е успокоявал княза с думите:

– Не се сърдете на Столетова, княже!... Откакто го назначиха командир на тия българи, той проявява признаци на болен. Трябва да признаем, че една доза състрадание, размесена с толкова умиление и възторг, са отрова, която може да разяде едно желязно войнишко сърце. Генералът благоговее вече пред своите войници, възхищава се от тях, обожава ги!

– Но, драги генерале, вие наистина ме плашите! – викал князът.

А Гурко е отвърщал с усмивка:

– Самият аз се чувствам вече от тази отрова застрашен!

– Чувам, че по заповед на господаря императора и главнокомандующия на нашите войски великия княз Николай Николаевич българските доброволци се събират тук и организират в „почетен пеши конвой“... За какво ни е потрябвал този „пеши конвой“ към отряда на генерал Столетова? – е питал в това време друг генерал. – Ако господарят император желае да ни покаже, че българите, които отиваме да освобождаваме, не са до един изклани, че все още има някои живи!...

– Да, страшно и тъжно е наистина да влачим с обоза си и този „пеши конвой“ – е отговарял друг генерал. – Но какво да се прави, тия ще бъдат оставени подир нас в освободена България! Това е останало от турските зверства върху този народ! Такава ще е бъдещата българска войска!

Тогавя той не е знаел още, че ще бъде оставен заедно с тях.

Ако тия въпроси и отговори са се задавали около ония странни призрачни тълпи, заприиждали от всички краища в Плоещ, то каква буря от недоумение трябваше да се повдигне из града на 17 май, когато се разчу навсякъде, че кметът Кожевников и общинският съветник Алабин са пристигнали от Русия и носят едно хубаво бойно знаме на българските доброволчески дружини като дар от град Самара.

– Но тия загубени из улиците дрипльовци дружини ли са станали вече? – викаха гласовете на 17 май.

– Утре ще ги видим армия – отвърщаха им тия, които повече знаеха. – На полето близо 4 км източно от Плоещ, между двете реки Дъмбова и Теляжина, са пристигнали и установили своя лагер над 7000 души такива.

– Но чак пък да им се подарява знаме, а сам градският кмет Кожевников да го носи от толкова далечен град в Русия, какъвто е Самара?!...

– Ех, това още нищо не е. Какво ще кажете тогава утре, когато научите, че сам главнокомандующият негово императорско височество княз Николай Николаевич ще пристигне в града, за да връзи собственоръчно знамето от Самара на българските дружини?

4. КАРЕТО

На следующия ден, 18 май, тази вест бе изпълнила от ранно утро с народ полето източно от Плоещ, край двете страни на което течеха реките Дъмбова и Теляжина. Огреяните от силно слънце възвишения на Карпатските планини го ограждаха като венец, в подножието на който цъфтеше подобно пъстър букет някакво влашко селце.

Никой обаче не гледаше на тази весела пролетна картина, която след дългата зима можеше да примами всяко човешко око, зажадняло за простор, поле, зеленина, планински въздух, слънчеви картини, а всички погледи бяха отправени към ония мрачни тълпи, които сега бяха четири редици – четири неподвижни стени, построени в каре сред полето.

Тези стени не бяха повече призраци.

Призраците бяха станали войници.

Дрипите на гърба им бяха заменени с мундири от тъмнозелено сукно и сиви сукнени шинели, разпарцалесаните цървули на нозете им – с високи ботуши, а върху главите им, които бяха само рани, и косите им, които бяха само пепел, бяха надянати кожени калпаци с дъно от зелено сукно, на челото с бронзови кръстове.

Тези бронзови знаци указваха на тия войници, че те са кръстоносците.

Тия кръстове, които блясваха сега на четирите стени на карето, лъщяха на твърдини. Те напомняха, че доскоро са били лъвовове, че погледите са били орли и ястреби, че гърдите са били канари, че нозете са били стълбове, а сърцата – пещери, пълни със сили, пълни с мрак.

Това каре изглеждаше тъй застрашително, че смаяните зрители забравяха да преброят в четирите му стени дружините.

А в него построени, не, а вградени, бяха и шестте. Всяка една по 5 роти, включващи над 7000 бойци, разпределени в три бригади, по две дружини в бригада. Подполковник Куртянов водеше своята Първа дружина, майор Радецки Втората. Срещу тях с лице към Карпатите бе застанал подполковник Калитин, твърде забележителен със своето слабо, живо, енергично лице, на което бляскаха две мечтателни очи. Той бе застанал с високо вдигната

глава само една крачка пред последния войник от 3-а рота на поверената нему Трета дружина. Шеста дружина бе строена с лице към града, откъдето всеки момент се очакваха да пристигнат високите гости Майор Беляев, неин командир, се виждаше постоянно да снове нагоре и надолу пред своите войници и да дава последни разпореждания.

Офицери на всякаква възраст и чинове, 105 души на брой, между които се виждаха да заемат командно място 15 души българи, получили военното си образование в Русия, построени в две редици, почти закриваха фронта на 4-а и 5-а дружина, които бяха построени с лице към недалечното в Карпатите влашко село.

Всички тия офицери имаха изражения на лицата си особено напрегнати, бдителни и загрижени. В това време подполковник Кесяков, българин от Пловдив, е шепнел в ухото на своя сънародник капитан Райчо Николов: „Гледай, братле, как руските офицери се свиват от страх и мъка, като ни гледат, защото казват, че нашенците са хъшове, комити и бунтовници, че знаят да се бият с ножове и с пушки, но са далеч от всяко строго военно обучение и дисциплина. Когато видели своите командири, наместо да останат в строя, те се втурнали като овце подир тях, тичали, хвърляли калпаците си на въздуха и викали „ура!“... А те се боят, че ще направят същото на главнокомандующия и особено на императора, към когото всички питаят чувства на бурна обич и благодарност.

В Кишинев някои от тях, мисля, че са били от Първа и Втора дружина, са се опитали да минат пред него в такъв „церемониален марш“, че косите на командирите настръхнали на главите им от ужас, а императорът на туй отгоре махал към тях с ръка и викал просълзен:

„Прекрасно, деца!“

От 22 април са започнали да ги обучават, но те не само че не се добре изучили да маршируват в строй, но са напълно безгрижни и нищо не искат да чуят за руския „церемониален марш“.

5. „ОСТАТЪЦИТЕ“

Този ден обаче на полето при Плоещ се намери още един, който малко се грижеше за това. Този един беше главнокомандующият на руските войски, великият княз Николай Николаевич, за когото бе предназначен „церемониалният марш“, хвърлил в такава тревога руските офицери, командири на сформированите набързо български дружини, наречени „почетен пеши конвой“, причислен в обоза към отряда на генерал Столетова.

Когато се намери стъпил сред построеното каре начело на своята блестяща свита, конвоирана от терски казаци, в която най-вече се отличаваха синът му, Николай Николаевич-младши, генерал-адютант Непокойчицки, граф Толстой, генерал Столетов, Ринкевич и Вяземски, великият княз се видя заслепен от мрачните и застрашителни стени, които го ограждаха на четири посоки в едно каре.

– Та това, което ми представявате „пеши конвой“, в обоза ли е? – запита той почти на ухо Столетова. – Това, което сте събрали тук, е войска!

– Ваше сиятелство, аз не съм го събрал – с трепетен от гордост глас отвърна генерал Столетов, – те сами прииждат от всички страни!

– Но когато издавах заповед към вашия отряд да се сформира един „почетен пеши конвой“ от български доброволци, аз имах предвид техните въстания, трябва да кажа, аз мислех да съберем ония остатъци...

– „Остатъците“? – отвърна с усмивка генералът, като посочи на четирите страни. – Ето ги!... Това са те!

Още един поглед на главнокомандующия към четирите страни на карето, и той установи, че наистина те са!... „Остатъци“ от едно население, обезглавявано с брадви на дръвници, с нозе, изпосечени от топори, нахвърляно на купища, на могили, на грамади по дворовете, улиците, мегданите, за да се вмирише в кръвта си, да оплуе и се разкапе месото от костите му и да угние като тор. „Остатъци“ от пожарите, обхванали стихийно родните им селища и погълнали родните им стрехи, „остатъци“ от боевете, които са се водили за всяка улица, за всеки покрив, ограда, педя земя, дърво, камък, додето селото и градът, черкови и домове, огради и улици, всичко се е сгромолясвало в землетресението на погрома.

Тези „остатъци“ бяха страшни, не... ужасни бяха! – с насечените си от саблени удари глави, с черните загорели бразди по лицата си, с въглените и пепелта в косите си, с белезите на железните оглавници, вериги и остриета на ятагани по шиите и вратовете си, с телата си прегърбени, на които новите мундири едва прикриваха лошо загорели рани.

Десет поражения, десет погрома, най-дръзките, най-смелите, най-отчаяните, го гледаха на полето край Плоещ; Панагюрище, Клисурса, Брацигово, Копривщица, Петрич, Еледжик, Дряновски манастир, Перущица, Батак, Вола!

Да се видят на бойното поле победители – е великолепно, но да се видят събрани под бойното знаме поразените – е велико!...

Всичко туй удряно, сечено, клано, горено, загубило дом, жена, деца, имот в името на отечеството, дало да бъде унищожено в името на свободата, се бе явило отново на бойното поле, върху което бе издигнало като бойни знамена дрипите на своите страшни погроми.

Виждаха се над 7000, които през страшния месец април са били по стотина из окопите и табиите на своите родни села, из барикадите и улиците на своите градове, залегнали по прозорците, стените и надвиснали с пушки в ръце от оградите. Били по десетина зад съборените огради и рухналите покриви, под град от куршуми, където мечовете са нащърбявали ножовете като триони, където стоманата е звънтяла като хиляди наковални, където ятаганите са святкали подобно на сърпове, където смъртта е събирала накуп хиляди свои жетвари. Всеки бил сам... когато се е хвърлял срещу врага и зачепнувал с нокти и зъби като с клещи, когато коленете, лактите и юмруците са ставали топори, когато камъните са ставали снаряди, когато дрипелите са пламвали, когато лицата се разкървявали, когато са секли вратовете им, всеки воюващ за своя сметка, всеки за себе си генерал, изчезвал от улицата, за да загърми от покрива, опразвал двора, за да се нахвърли с гол нож от прозореца, гърмял, удрял, секъл, горял... додето е имало стени, къщи, улици, додето разрушената ограда, рухналият покрив, събореният камък, поваленото дърво са могли да послужат за прикритие, додето всичко рухнало в развалини, станало пламъци, димове, огньове, вихрове, пепелища.

Когато императорът ги видял за първи път и трябвало да извика „Бъдете храбри и смели, юнаци българи!...“ – заплакал с глас.

6. Опълченци

Като опитен и стар воин великият княз Николай Николаевич знаеше, че най-страшните поражения са за боеца най-добрата калилка. Че няма по-добра бойна наука от загубата, че огорчението е пример, разочарованията – проекти, че всяко отстъпление е телескоп на бъдещо поле, че всеки план се строи върху загубени ходове, че получените рани са нови оръжия и зародиши на велики бъдещи победи.

Една такава войска, неочидана и от самия главнокомандующ, се бе явила на бойното поле и очакваше неговите разпореждания.

Додето той издаваше заповед към Летящия отряд на генерал Гурко да мине Дунава и по най-прекия път да штурмува и завземе проходите на Балкана, друга войска, калена в такива битки, бе встъпила на бойното поле в своите права.

Можеха ли тия 7000 балкански лъвове и орли да кретат мирно след обоза на генерал Столетова, когато гласът на топовете отново щеше да прогърми в проходите на Балкана?

Можеше ли от тях да направи добри управители, администратори, чиновници на новоосвободените области, когато руските полкове победоносно щяха да щурмуват пепелищата на Панагюрище, Клисуре, Перушица, Батак?...

– Тези дружини могат да вървят само с едного – с Летящия отряд на генерал Гурко! – каза той.

– Но тези дружини, набързо сформировани тук, не са снабдени нито с един кон! – обади се Вяземски.

– Не е нужно седло там, където раснат криле! – отвърна великият княз Николай Николаевич, пристъпи напред и извика с променен и силен глас: – „Почетният пеши конвой“, причислен към отряда на генерал Столетова, престава да съществува! От днес българските доброволчески дружини ще носят името: „*Българско опълчение*“!

7. КАКВО ИМА ОТВЪД ДУНАВА

На 22 юни генерал Цимерман бе преминал вече Дунава при Галац и Браила, а неговите 30 батальона, 37 ескадрона и сотни, 15 пеши и 4 конни батареи, както неговият отряд се описва във военната историография, всичко: 29 000 щика, 4600 сабли, 120 пеши и 30 конни оръдия, бяха преминали вече Хърсово, Исакча, Тулча, Бабадаг и се считаха господари на Добруджа.

Срещу нашествениците Абдул Керим, главнокомандующ турските войски, имаше според официалните донесения: в Русе 33 батальона, 6 ескадрона и 11 батареи, в Шумен 30 батальона, 14 ескадрона и 11 батареи, в Разград 12 батальона, 64 ескадрона и 2 батареи, всичко 53 750 души, от които 30 000 „свободни за действия в открито поле“.

Според неофициални – по-голямата част от една половинмилионна турска армия се намираше вече в бронирания четиригълник между крепостите Силистра, Варна, Русе, Шумен. Последните две крепости бяха претърпани от засилени гарнизонни части – в първата 21 000 души, а във втората 30 400.

Между Браила и Гичет бе направен мост върху салове, за който се пише, че бил дълъг 492 метра, а генерал Жуков с 3 рейса, състоящи се от 25 понтона, 15 шлепа и 80 лодки от Галац бе стоварил вече 69-и пеши Рязански полк и 70-и пеши Рижки, заедно с 4 оръдия, на полуостров Буджак.

Двудневната бомбардировка – на 25 и 26 юни – на Никопол и Русе не бе оставила у турците никакво съмнение, че главният десант на руските войски се извършва в Добруджа, а целта на десанта е укрепеният четириъгълник. Че Русе трябва да се превърне във врата на крепостта, която руските оръдия от два дни се грижеха да разбият на трески.

Действителността, която се показва пред очите на пет батальона турска пехота при Вардим и 1 батальон от Свищов, с 4 оръдия на Текербунар и 2 оръдия, заели позиция на изток от Свищов, бе ужасна! Едва на разсъмване турската отбрана можа да се окопити и да разбере, че Дунавът се преминува пред очите ѝ от една многобройна руска войска, качена в железни понтони. Преминаваше 14-а пеша дивизия на генерал Драгомирова, 4-а стрелкова бригада, 1-ва сборна рота от конвоя на императора, 2 пластунски сотни, 2 планински батареи и Донският 23-и казашки полк, гвардейският флотски екипаж и уралската казашка сотня, качена на понтоните в Зимнич и насочена към устието на река Текирдере, 3 км източно от българския град Свищов.

Едва на разсъмване ефикасният огън на турската отбрана биде насочен срещу железните понтони и десантни съдове.

Най-напред бе потопен един понтон със стрелци, а два понтона бидоха завлечени от течението към румънския бряг.

Като видя, че десантните лодки се унищожават в реката, генерал Драгомиров сам пожела да се качи в една лодка и да отплува към застрашения бряг.

Генерал Скобелев, който за първи път се явяваше в историята на Освободителната война, облечен в белия си кител, помоли генерал Драгомирова за позволение да се присъедини към неговата свита.

„Моля!... – бе отвърнал Драгомиров. – Моля!...“

Всеки бе свободен да умре, стига да пожелаеше това сега.

По-късно един военен дописник е оставил следните редове, описание на това отплаване:

„Едва се отделиха от брега, и куршуми заваляха над лодката от всички страни, като попаднаха ту във водата, ту о борда на лодката, а нея самата не засегнаха.

Всички оцеляха.

Но уви, не на всички провървя така! – провиква се по-нататък той. – При втория рейс видяхме картина, която потресе всички ни. От три наши понтона се чуха изстрели във въздуха, а след това, пробити от турски оръдия, те бавно започнаха да потъват.

Това беше последният салют на загиващите храбреци от Мински полк. Вечна им слава!“

След като ги погълна, Дунавът се смири и позволи на жертвоприносителите да стъпят на отвъдния бряг.

Западният отряд на генерал Криденер, съставен от IX корпус, с част от 9-а кавалерийска дивизия и кавказката казашка бригада, имаше задачата да атакува и превземе на 3 юли претъпкания с войски Никопол и снабдения с модерни укрепления Плевен, да достигне до река Вит и раздели армията на видинския Осман паша от турските войски, затворени в укрепления четириъгълник.

Източният отряд на престолонаследника Александър, състоящ се от една бригада на 33-а пеша дивизия и 12-а кавалерийска дивизия, бяха заели село Бяла. Скоро отрядът се развърна по река Янтра, като имаше XII корпус за съобщителна свръзка на север и XIII на юг от Бяла, с две пеши бригади в Бяла, с един полк като авангард в Обретеник и по една дивизия от корпус в общия резерв в селата Пиперково и Павел. Кавалерията бе заела срещу Русе с 12-а кавалерийска дивизия линията Мечка, Тръстеник, Ширково и Албаново и срещу Разград с 8-а кавалерийска дивизия линията Албаново, Осиково, Чаиркьой.

Пред всички руски войски обче летеше *Передовой* отряд, наречен Летящия, на генерал Гурко, натоварен със задачата да разузнае силите и разположението на противника, да събере сведения за планинските пътища и балканските проходи, по особена заповед да завладее тези проходи с кавалерията си, да подготви въстание от българското население отвъд Балкана, да поддържа това въстание и да разпръсне дребните турски отряди.

Передовой отряд бе избрал пътя Свищов, Търново, Шипка. Трябваше да заобиколи описания четириъгълник, без да омаловажи неговата застрашителност. На запад оставаше Дунавската армия на Осман паша, засега още затворена във Видинското кале. В Никопол стояха с набучени щикове 9800 турски войника, снабдени с грамадни запаси патрони и снаряди, пехота, съоръжена с последния модел пушки „мартини“, „шнайдер“ и „винчестер“, с артилерия, състояща се от крупови стоманени оръдия с далекобойност 5000 метра, додето неговата артилерия се състоеше от бронзови оръдия с максимална далекобойност 3000 метра, а пехотата му бе въоръжена с пушки „крънка“¹, „бердана № 2“ и ненадеждните „шаспо“, подарени от Славянския благотворителен комитет в Русия, за които разправяха, че били оста-

1 Крънка (кринка) вид стара бойна пушка, изобретена от чешкия оръжеен майстор Крънка. Покрай Кримската война у нас известна като кримка. – Б.р.

нали от френската войска, пленена през 1870 година в Мец. С такава пушка, снабдена с книжни патрони, можеше да се гръмне най-много 10 пъти, гъбата ѝ изгаряше, а отгоре ѝ се натрупваха толкова много сажди, че цилиндърът ѝ преставаше да се отваря и при ново изгърмяване огънят изхвъркваше през изгорената гъба и опърлюваше лицето на стрелеца. Подир многократно изгърмяване такава пушка ставаше негодна за употреба. Много от войниците казваха: „Или трябва да я захвърлиш, или да почнеш да биеш с нея като с кривак.“

Най-голяма грижа обаче на главнокомандующия Летящи передовой отряд съставляваха българите опълченци. Той ги видя в своя отряд на брега на Дунава.

– Братци – обърна се той към тях. – Ние отиваме срещу турците, вековни врагове на славяните изобщо и на българите частно. Негово императорско височество главнокомандующият възложи на Предния отряд, в който се намира и Опълчението, да се срещне пръв с вашите мъчители – турците!

И като ги изгледа с поглед, в който се четеше не знам какво си смесено чувство на жалост и страх, той прибави:

– Аз се надявам, юнаци, че вие ще оправдаете надеждите на началството и изпълните вашия свещен дълг. Нека изкупим с нашата кръв свободата на България!

След тази реч той ги поведе през нощта към Балкана, тласкан от силата им с неописуема бързина. Тези недисциплинирани, необучени за бой 7000 щика го понесоха като орлови пера към разрушените крепости на своята погубена родина.

„Тези дружини могат да вървят само с одного, с Летящия отряд на генерал Гурко!“ – бе казал главнокомандующият.

И Передовой отряд наистина полетя към Балкана!

8. „ПРОХОДЪТ“

Планинската верига Балкан, или Стара планина, наричана от древните Хемус (Haemus) или Хем, заемаща една дъга, широка до 85 географски мили, се е смятала за най-дългата и непристъпна планина от Понтуса до Адриатическо море.

В 181 г. пр. н. е. цар Филип III Македонски, придружен от сина си Персея, се е изкачвал на връх Исмарус – Марагидик, – считайки го за най-високия връх на Хемус, с надеждата оттам да види едновременно Черно и Адриатическо море, Алпите и Дунава, а историята казва, че Полибий и Помпоний Мела намирали слуховете за тази гледка към двете морета не съвсем невероятна.

Средновековният рицар Роберт де Клари от Франция, припомняйки си през 1215 година за тази планинска верига, се е провиквал: „България е силна страна, така заключена от една планина, че само през един проход може да се влезе и излезе от нея!“

Някога през този единствен проход е минавал римски път от Нове (Novae) на Дунава при Свищов – една от най-важните военни крепости на Долни Дунав, седалище на първия Италийски легион – през Никополис ad Haemum, – дело на императора Траяна – и горното течение на Истра, или по-сетнешна Янтра, е навлизал между величествените кастели в планината, величествените крепостни стени, застанали на стража при входа на прохода. Такива стени, кули, бойници са се забелязвали навред из прохода до самото било на планината, откъдето пътят стремително се е спущал към Туловското поле, осяено с голям брой високи могили, хранилища на зидани гробници, изпълнени със скелети, бойни колесници, лъкове, копия и стрели. Там още се намира Тулово, келтското Tule, цяло столетие властвало чрез Комонториос и неговите приемници над всички тракийски племена от Дунав до Егейско море. Пред очи Тракия, зад гърба – едничкият проход към Дунавската равнина!... Какво място за отбрана, наблюдателен пост за всички гръцки републики и неспокойни тракийски племена, втори като него не е имало на целия полуостров. Втори Tule, който е пазил прохода през 213 г. пр. н. е.

В 250 година по този път се извървели 70 000 готи, внушително множество, водено от Книва. По него е минавал Деций като император и Галус като пълководец. Исак Ангел е бивал разбиван пред Берое. Пътят през прохода е бил поправян за латински, български, турски войски. Гръцките войници са наричали прохода стена, stives, римските claustra или clausure, а славяните Клисуря.

9. ЕДИНСТВЕНИЯТ

Когато Александър стъпил на македонския престол, първото нещо, което научил, било, че подбудена от Демостена, Елада е въстанала, че първа Тесалия е изпратила своите въоръжени мъже на Термопилите.

И този проход е бил наричан тогава единственият.

Леонид, генерал на Филипа, държал Александра още в пелени, казал: „Александре, откажи се от намерението си да влезеш в разбунтувана Тесалия, защото в нея може да се отиде само през този проход и през никъде другаде, а той е зает вече от въоръжените тесалийци.“

Тогава Александър заповядал да се обходи планината до самия морски бряг. Обходили планината генералите, но не се намерил други проход, нито каква да е друга пътека.

Тогава била издадена от царя втора заповед: „Да се премине!“

Генералите да вървят след Александра, а войниците след генералите! И бъдещият пълководец в пълното си бойно въоръжение първи се хвърлил и забил нокти в орловите скали. С потънали в пот ризници, задъхани до умирање, след Александра се закатерили старите генерали, а след генералите – цялата македонска войска.

Когато тази стихия, въоръжена до зъби, се свлякла в разбунтувана Тесалия, намерила там само жените и децата, защото мъжете вардели прохода.

Известието, че Александър е у дома им, ги накарало да захвърлят оръжието си, шлемовете си и с коси, посипани с пръст и пепел, да се върнат в долината при жените и децата си, за да измолят живота им от победителя. Проходът останал свободен и без защитници. Пътят – разчистен за Александра.

Изправен пред Шипченския проход, генерал Гурко питаше:

– Истина ли той е единственият? Няма ли някоя каква да е пътека през планината, която да ни отведе без негова помощ в Тракия?

– Има – отговориха българите водачи с израз на безнадеждност по загорелите от ветровете лица. – Има ги... На запад има едно такова нещо, което се нарича също проход, ала ние го наричаме Русалска пътека, или само Русаля. Страшна е там планината, господине! Стръмна, островърха или гладка като стена, подпряла високи облаци. Русалската пътека се вие през орлови височини между пропасти, също тъй стръмна като планината, страховита, цялата изпоразпокъсана от бури и порои. По най-стръмните места покрита с остри камъни, подобно натрошени кремъци, пресеяни от постоянен вятър и промити от най-силни дъждове. Стъпи ли човешки крак на такъво постлано с кремъци място, хлъзва се назад и злочестият скиталец се захлупва по очи, а излъзганите кремъчета го повличат назад, надолу и търкулват в пропастта.

Ако не го направят кремъците, дрехите му ще се закачат по хиляди гнезда бодлива хвойна, полепнала като трънени букети върху хълбока на планината. Кожата на ръцете и нозете му ще се одере и ще остане да виси по тръните.

Ако се избави и оттам, ще попадне на места, където цялата пътека, и то по най-стръмните височини, е запречена от дънери, грамади от дървета, къртени от корен. Издънките им отдавна са ги надминали, което свидетелства, че преди век са били изкъртвани по тези места от буря.

На изток ще намерите три прохода: Твърдишката пътека – между Котел и Сливен, и двата града пълни с башибозуци и войски, които чакат заповед за вдигане на Сливенския гарнизон, посрещане на Сюлейман паша в Загоре, сливане с армията на Вейсел паша при Шейново, минаване на Шипченския проход, височината... Шипка!

Другият: Тревненската пътека! Но тя е толкова близо до Шипченския гарнизон, че всякакви движения по нея на руските войски тозчас ще бъде открито и атакувано. Какво има да се говори за Тревненската пътека, като се знае, че нейният северен край е Шипка, а южният – Казанлък? Два турски гарнизона гледат и пазят повече от един.

Само средната пътека, Хаинкьойската, не е пазена от турците, защото самата природа я е направила недостъпна за вражеско нашествие.

– Добре! Тогава тъкмо Хаинкьойската пътека! – каза Гурко.

– Но за нея е страшно и да се говори! – отвърнаха водачите, родени в Хаинкьой, селище на южния край на пътеката, негова стражева кула в Тракия. – Наричат я проход: Хаинбоаз. Знаете ли, господине, какво значи това име? Турците са му дали най-подходящото, което арабската мъдрост е могла да им каже за пет века: „Hain.“

Hain значи зъл, коварен, пакостен, вероломен. Такова име подхожда на прохода Хаинбоаз.

Генерал Гурко наведе глава и се замисли.

Един нетърпелив българин, зачислен като преводач в руската войска, един човек още млад, с лице умно, но изстрадало, с отпечатък на жестоки борби и поражения, с едни очи, които хвърляха пламъци от нетърпение, мъка, спомени, които правеха неговите нерви изопнати, се обади с глас силен и наложителен зад гърба на генерала:

– Hainlik значи измяна, предателство, вероломство. Господин генерал, този проход може да бъде използван от нас, защото неговото име има тъкмо този смисъл!

„Vatan hainligi!“²

10. ХАИНБОАЗ

Заповедта на генерал Гурко гласеше:

„На 12 юли вечерта първите части на Предния отряд, в които влизат отрядът на генерал Раух и конно-пионерният отряд на

² Предателство към отечеството. – Б.р.

граф Роникера, две пластунски сотни и 14-и стрелкови батальон, да започнат изкачването на Хаинбоаз.“

Още при излизането на отряда от село Паровци генерал Раух погледна стръмния, песъчлив връх, към който се виеше една суха, недружелюбна пътека, и въздъхна.

Това беше първото дело на генерал Рауха.

Второто той извърши, след като отрядът се изкачи на песъчливото възвишение, върху което се откриваха останките на една турска караула.

– Окастрете някое голямо дърво и го забийте тук, пред караулната! – заповяда той.

Когато неговите войници донесоха и забиха изправеното дърво, генерал Раух направи нещо, което се нуждаеше от обяснение. Той подписа цялото си име в началото на стълба.

– Роникер! – викна той. – Моля, сложете върху стълба своя подпис!

– Разбирам, генерал – усмихна се весело граф Роникер и пристъпи към стълба, за да се подпише.

– Всеки офицер и войник от отряда, който иска да остави диря, тоест името си в историята на Освободителната война, да се разпише върху стълба! – изкомандва генерал Раух.

– Нататък трябва да е страшно! – обадиха се някои войници.

– Какво е това! – запита граф Роникер, когато целият стълб беше изписан с имена и по четирите страни от начало докрай – обелист или надгробен паметник?

Горкият, той не можеше да помисли, че е неговият.

Само след шест дни дни граф Роникер биде разстрелян от една шайка башибозуци и погребан в оградата на Казанлъшкия женски метох.

– Стълб на изпитанието! – отвърнал тогава генерал Раух.

Очакваното изпитание започна с първите зари на утрото. Мястото бе една клисура с отвесни и гористи брегове, със зеленина и клони, изпълнили тесния ѝ небесен кръгзор вместо облаци. Дълбока и зелена сянка, хлад и тишина, които идеха от стръмната висина, като че ли пращани от някаква пролука на небето. Колкото слизаше към дъното на пропастта, толкова зеленината ставаше по-тъмна, а хладът по-силен.

Цялото това зеленикаво и хладно въздушно пространство слизаше от засечените и отвесни върхове на клисурата до една стръмна змиевидна пътека, проядена от урви, пясъци, лавини, стремителни води, които не приличаха на поточета, нито на реки, а на перести и бели водопади, които изглеждаха да извираат, за да разрушат ронливата пътека, след което да се хвърлят

и загубят в друга, по-дълбока пропаст. По ръба на тази пропаст пътеката се виеше като някакъв опасен, извикващ ужас в зрителя, застрашителен корниз. В дъното на тази пропаст бучеше и се пенеше, кристалночиста и студена, реката Селвер, протичала преди векове под каменни мостове и кули, край замъци и крепостни стени, остатъците на които още се виждаха по каменните ярове и оролите висини на прохода.

Конно-пионерният отряд на граф Ронекера, както и авангардът от отряда на генерал Раух се движеха с мравешки стъпки напред, безсилни да поправят гигантското дело на природата, събаранията и струпванията на едно място на несметни количества каменен материал, дървета, води, размесени с влакнеста растителност, на пещерни дупки, които са пропасти, на речно дъно, което на места се не види, а само се чуе като гърмеж от изригващ вулкан.

През първата утрин на похода оръдията се носеха по пътеката от коне, подпомагани – всеки кон – от десет войника. Привечер и една рота не стигаше за обслужването на един кон, който едва изкачваше на гърба си едно-единствено оръдие. Сандъците със снаряди и патрони трябваше да се изкачват на ръце.

На втория ден към средата на пътеката се разнесе рев от стотици солдашки гърла и тропот като от землетресение разтърси недрата на непристъпния пролом. Из една урва се вдигна пръст и пепел като из устие на вулкан, изпълнен с цвилене на коне, ребрата на които бяха изпотрошени и изпомачкани, нозете – начупени като трески.

Две оръдия заедно с конете и обслугата си бяха политнали в пропастта.

Пътеката се задръсти от солдати, бездната се напълни с шум и прахоляк, помагачи, спасители, които се смичаха по урвестите ѝ брегове или скачаха в нея.

Да крепиш две оръдия върху конския гръб из пътеката на Ханините е трудна работа. Да ги изнесеш на ръце по урвестите брегове на Селвер – невъзможна.

Ала генерал Гурко напредваше зад генерал Рауха и застояването на конно-пионерния отряд върху пътеката ставаше обезпокоително, нощуването в дупките и урвите на Селвер – ужасно.

Чуждата обстановка и земя са капани. Един лъв ще прегризе железните пръти на клетката, за да избяга, едни човешки мишци ще изнесат две оръдия нагоре по урвата, за да достигнат една главоломна пътека. С всички опасности, които криеше, тя бе възето, нишката, косъмът, изопнат между двата бряга, между две опорни точки, между живота и смъртта!

Двете оръдия бидоха изнесени, топовете се свалиха от гърбовете на осакатените коне и понесоха на ръце.

На третия ден започна слизането към Хаинкьой.

„Планините стисват отново реката между две отвесни стени – пише един участник в този труден преход. – Пътят е врязан в лявата стена като корниз над реката. По цялата теснина се искаха големи усилия, за да се прекара артилерията, особено по тесните корнизи, гдето често външните колела висяха над пропастите.“

„Ей там, пред нас, се синее грандиозната скала – пише друг участник, командир на Българското опълчение. – Простряла се нашироко от запад към изток, тя като че ли иска да прегради пътя на спускащите се към нея бърда. По-нататък още по-грамадна отделна скала, като часовой, стои безмълвна и навъсена, издигната по-високо над всички други.“

Стръмен, тесен и каменист е пътят, следователно мъчно се върви по него, а особено с пълно въоръжение, но опълченците уморяване не чувстваха.

Те се надяваха, че в Хаинкьой ще срещнат неприятеля.“

II ЛЕТЯЩИЯТ ОТРЯД

1. ЛАГЕРЕН ОГЪН

Не помогнаха никакви протести. Големите трудности, които руските войници трябваше да преодолеят в Хаинбоаз, отрезвиха първото въодушевление на генерал Гурко и той остави опълченските български дружини на полска охранителна и гарнизонна служба в Стара Загора. Преминаването на Балкана бе извършено! Тракия бе пред очите им.

На опълченците бе поверен градският караул, комуто всеки ден даваха по 2 роти, едната за патрулиране из града, а другата за пазене на заложенниците от градското население и пленените 140 низами и джандарми.

– Денем да се шляем из улиците, а вечер да се греем край лагерните огньове! – викаха те. – Работа ли е това за нас?

И тази вечер опълченците мърмореха край запалените огньове в лагера. Пламъците не искаха да ги слушат и весело осветяваха брадите им и рошавите им калпаци с бронзови кръстове на чело.

– Предпочитаме най-кръвопролитния бой, отколкото да патрулираме из улиците на Стара Загора! – викаше един раздражен глас, който не бе глас на разпален младеж. – Когато завзехме Казанлък, какво ни викаха братушките: „Никак не очаквахме, че тъй юнашки ще се биете с нас!... Просто се любвахме, като ви гледахме как неудържимо се увирате напред! Молодци!... Знаете ли, че вие по нищо не отстъпвате на нашия солдатин?...“ А сега?... Влачи крака из улиците на Стара Загора!

– Ще ги влачиш я, като не искаш да се учиш на „церемониален марш“!

Дружен смях избухна около огъня.

Опълченецът, който бе казал тия думи, бе в офицерски мундир. Това бе капитан Райчо Николов от руската войска, зачислен в Българското опълчение. Той бе донесъл от Петроград новата униформа на опълченците.

Когато през време на Кримската война 365 съюзнически кораба навлезли в Черно море, а руските войски се видели принудени да напуснат България, да излязат от Силистра и преплуват с най-голяма бързина Дунава, за да се оттеглят в Северна Бесарабия, капитан Райчо бил едва 13-годишно българче, родено в село Райковци, Дряновско.

Когато видяло, че русите си отиват, а турците бързо засъбирали войските си на брега на голямата река, то се хвърлило голо във вълните на Дунава, преплувало ги и се явило такова пред руския комендант на отсрещния бряг, комуто съобщило, че на еди-кое си място турците се готвят да преминат Дунава и да нападнат руските войски. За този подвиг малкото овчарче получило медал за заслуга и било отведено в Русия да се учи.

– Да си жив, Райчо! – обади се край огъня дядо Мирон, когото наричаха Казака. Това прозвище той бе спечелил преди повече от 20 години като доброволец в Кримската война. – Помниш ли капитан Павел?... Капитан Павел беше нашият командир през оная война – обърна се той към насядалите около огъня. – Душа на втора рота, човек, какъвто не съм виждал и няма да видя, додето съм жив. Роден беше в Търново, дълго живял в Цариград, пропътувал Атон, Сърбия, Влашко, Молдавия... Беше водил поклонници от Цариград в Ерусалим, но поклонник бе останал само на своята родина и на свободата!...

– Капитан Павел е моят първи учител и възпитател! – отвърна весело капитан Райчо. – Когато ме доведоха в неговата рота, той ме направи нещо като свой ординарец и син. Никога няма да забравя как той ме обучаваше и... възпитаваше!...

Веднъж генерал Лидерс, командващ пети руски корпус, го повика на доклад, но капитан Павел беше нещо неразположен и се яви на доклада едва на другия ден. Вие знаете сега колко се държи на дисциплината в руската войска. Трябваше да отида с него и аз.

Генерал Лидерс го запитва:

„Аз вчера ви виках при себе си, защо не се явихте?..“

„Бях болен, ваше превъзходителство!“ – чинопочтително отвърна капитан Павел.

„Можехте да заповядате да ви донесат! В службата извинения няма!“ – отсеке генералът.

Тогава капитан Павел прибягна до лъжа:

„Аз идвах снощи, ваше превъзходителство, но казаха ми, ваше превъзходителство... човекът (сиреч ординарецът) ми каза, ваше превъзходителство... че вие спите.“

Генералът скочи като ужилен: